

РОЗДІЛ III. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.96 :347.633

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖДЕРЖАВНОГО УСИНОВЛЕННЯ

Калакура В.Я., к.ю.н., доцент

Інститут міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дана стаття присвячена дослідженню та аналізу значення уніфікованих матеріально-правових та колізійно-правових норм у системі регулювання відносин щодо усиновлення у міжнародному приватному праві на основі українського та іноземного законодавства, міжнародних конвенцій. Автором проаналізовано особливості та виявлено проблеми правового регулювання усиновлення іноземними громадянами дітей у Сімейному кодексі України. Зупиняється автор і на положеннях Закону України «Про міжнародне приватне право» щодо колізійного регулювання усиновлення з іноземним елементом. Окрема частина статті присвячена розгляду положень Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої). У статті обґрунтовується необхідність ратифікації Україною Конвенції про захист дітей та співробітництво у галузі міждержавного усиновлення.

Ключові слова: усиновлення, міждержавне усиновлення, матеріальні норми, колізійні норми, колізійне регулювання, міжнародне приватне право.

Калакура В.Я. ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО УСЫНОВЛЕНИЯ / Институт международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Украина

Данная статья посвящена исследованию и анализу унифицированных материально-правовых и коллизийно-правовых норм в системе регулирования отношений усыновления в международном частном праве на основе украинского и иностранного законодательства, международных конвенций. Автором проанализировано особенности и выявлено проблемы правового регулирования усыновления иностранными гражданами детей в Семейном кодексе Украины. Автор останавливается на положениях Закона Украины «О международном частном праве» о коллизийном регулировании усыновления с иностранным элементом. Отдельная часть статьи посвящена рассмотрению положений Европейской конвенции об усыновлении детей (обновленной). В статье обосновывается необходимость ратификации Украиной Конвенции о защите детей и сотрудничестве в сфере межгосударственного усыновления.

Ключевые слова: усыновление, межгосударственное усыновление, материальные нормы, коллизийные нормы, международное частное право.

Kalakura V.Ya. PROBLEMS OF INTERNATIONAL REGULATION OF INTERCOUNTRY ADOPTION / Institute of international relations Taras Shevchenko national university of Kyiv, Ukraine

This article is devoted to the study and analysis of material and conflict rules in the system of regulation of relations of adoption in the international private law on the basis of Ukrainian and foreign laws and international conventions. The author analyzes the features and problems of legal regulation of foreign adoption of children in the Family code of Ukraine. The author draws attention to the fact that a child who is a citizen of Ukraine may be adoptable foreigner, if she is not less than one year on accounting and reached five years of age. Adoption can be implemented before the end of the specified period and until the child five years if: 1) the adoptive parent is a relative of the child; 2) the child suffers from a disease that is included in the special list of diseases, approved by the central body of the executive power, which ensures the formation of State policy in the field of public health; 3) carried out of adopting all the relatives and siblings in a family, if one of them reached five years of age and is registered in the central body of the Executive power, which implements the State policy in the field of adoption and protection of children's less than one year; 4) foreigners expressed a desire to adopt a child, a brother or sister of an adopted child before them. The child may be adopted by the foreigner, if not turned out to be a citizen of Ukraine who wished to adopt her or take on education to his family. The last provisions issued to the inappropriate, since it may lead to abuses in this sphere.

The author referred to the provisions of the law of Ukraine «On private international law» on the conflict of laws regulating of adoptions with a foreign element. The rules of this Act stipulates that adoption and repeal it are governed by the personal law of the child and the personal law of a relative. If the child is adopted by spouses who have no common personal law, the applicable law, which governs the legal consequences of marriage. The ability of a person to adopt child determined in accordance with its own personal law. Personal law shall be determined by a relative, and the legal ramifications of adoption and termination.

A separate part of the article is devoted to consideration of the provisions of the European Convention on the adoption of children (revised). The main advantage of this Convention is that it sets the modern legal standards in the field of adoption, in line with what should be cited legislation Member States in the field of adoption. The numbers of the provisions of the Convention are mandatory for implementation.

The article is substantiated the need for ratification by Ukraine of the Convention on protection of children and cooperation in the field of inter-country adoption. This Convention will enable us to create in Ukraine as a transparent procedure for inter-country adoption.

Key words: adoption, intercountry adoption, material rules, conflict of law rules, private international law.

Одне з найбільш актуальних питань сучасного міжнародного сімейного права – це міждержавне усиновлення. Нажаль, в Україні існує значна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі потребують усиновлення, чи інших форм сімейного влаштування. Безумовно, коли йдеться про усиновлення, ми повинні виходити з принципу пріоритету національного усиновлення, що повною мірою відповідає усім міжнародно-правовим актам у цій сфері. Але, у випадку, коли усиновлення певної дитини громадянами України неможливе або не здійснюється протягом певного часу, ми змушені, в інтересах цієї дитини, звернутися до механізму міждержавного усиновлення – усиновлення дітей іноземцями. Аналізуючи питання правового регулювання міждержавного усиновлення та проблему ратифікації Гаазької Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення, Л. Оробець зазначає, що далеко не кожна українська сім'я здатна усиновлювати важко хворих дітей – в умовах економічної нестабільності. Наприклад, у 2012 році громадянами України було усиновлено лише 8 дітей-інвалідів, між тим, як зарубіжними сім'ями – 144. На думку Л. Оробець, іноземці могли б усиновити і більше, але багатьох з них відверто насторожує бюрократизація і «тінізація» питання – задовгий термін, складна процедура, засилля корупції, фальсифіковані діагнози тощо. Усе це жодним чином не захищає дитину, але відлякує потенційних усиновлювачів [1].

Актуальність проблем забезпечення належного правового регулювання зумовлено і надмірною політизацією дискусії щодо всиновлення іноземцями дітей в Україні. 17 вересня 2013 року Верховна Рада України на пленарному засіданні черговий раз розглядала проект ЗУ «Про приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення», внесений Президентом України. Нажаль, проект так і не було підтримано більшістю депутатів. Залишається сподіватися, що, оскільки його повернуто на доопрацювання, врешті решт позитивне рішення буде прийнято.

У радянській та українській науці певні аспекти проблем правового регулювання міждержавного усиновлення досліджувалися на різних етапах становлення цього інституту у контексті проблематики сімейного права України та міжнародного приватного права. Так, О.О. Грабовська досліджувала особливості судочинства у справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України [2]. Проблеми реалізації міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей стали предметом дослідження Ю.В. Деркаченко [3]. Автор прослідкувала історію інституту міжнародного усиновлення, етапи його становлення, а також міжнародну практику реалізації правових норм у сфері міждержавного усиновлення; висвітлила тлумачення терміна "міждержавне усиновлення"; розглянула міжнародно-правові та національно-правові засоби реалізації міжнародно-правових норм міжнародного усиновлення.

У представленій статті проблеми правового регулювання міждержавного усиновлення пропонується розглядати шляхом аналізу уніфікації колізійного та матеріально-правового регулювання міждержавного усиновлення.

Законодавству та судовій практиці різних країн відомі різноманітні способи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. В українському законодавстві знайшли своє регулювання такі: усиновлення, опіка та піклування, патронат, прийомна родина, дитячий будинок сімейного типу тощо. З усього вище перерахованого, усиновлення безумовно є найвищою формою, оскільки передбачає прийняття у сім'ю особи¹ на правах дочки чи сина.

¹ Термін «особа», а не «дитина» вжитий автором у даному випадку, оскільки законодавство України і деяких інших осіб передбачає можливість усиновлення не тільки дітей, а й повнолітніх осіб. Так, частина 2 статті 208 встановлює, що у виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена батьківського піклування. У цьому випадку суд бере до уваги сімейний стан

Правове регулювання усиновлення з іноземним елементом (міждержавне усиновлення) забезпечується взаємодією колізійного та матеріально-правового регулювання. Так, у Законі України «Про міжнародне приватне право» (далі – закон про МПрП), містяться колізійні норми щодо усиновлення (стаття 69), у той же час у Сімейному кодексі України (далі – СК) є Розділ VI «Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства», у якому міститься матеріально-правове регулювання відносин щодо усиновлення іноземцями дітей в Україні.

Стаття 69 Закону про МПрП містить колізійне регулювання міждержавного усиновлення, яке передбачає, що усиновлення та його скасування регулюються особистим законом дитини та особистим законом усиновлювача. Якщо дитина усиновлюється подружжям, яке не має спільного особистого закону, то застосовується право, що визначає правові наслідки шлюбу. Що стосується особистого закону фізичної особи, то він визначається відповідно до статті 16 Закону України про МПрП, згідно з якою, особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є. Якщо фізична особа є громадянином двох або більше держав, її особистим законом вважається право тієї з держав, з якою особа має найбільш тісний зв'язок, зокрема, має місце проживання або займається основною діяльністю. Особистим законом особи без громадянства вважається право держави, у якій ця особа має місце проживання, а за його відсутності – місце перебування. Особистим законом біженця вважається право держави, у якій він має місце перебування. При визначенні особистого закону, відповідно до частин другої і третьої цієї статті, вважається, що якщо недієздатна особа змінила місце свого проживання без згоди свого законного представника, то така зміна не спричиняє зміну особистого закону такої особи [4, 115-120]. Частина друга статті 69 цього закону встановлює, що здатність особи бути усиновлювачем визначається відповідно до її особистого закону. Особистим законом усиновлювача визначаються і правові наслідки усиновлення та його припинення [5, 273-279].

Що стосується матеріально-правового регулювання міждержавного усиновлення, то в СК регулюються дві основні ситуації: коли дитина-громадянин України усиновлюється у консульській установі чи дипломатичному представництві за кордоном, та коли дитина усиновлюється іноземцями в Україні.

Так, стаття 282 присвячена усиновленню дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України. Передбачається, що усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється у консульській установі або дипломатичному представництві України. Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей. Усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснене у відповідних органах держави, на території якої проживає дитина, є дійсним за умови попереднього одержання дозволу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей.

Стаття 283 СК України регулює усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України. Усиновлення іноземцем в Україні дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних засадах. Дитина, яка є громадянином України, може бути усиновлена іноземцем, якщо вона перебуває не менш як один рік на обліку в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, і досягла п'яти років.

Усиновлення може бути здійснено до закінчення зазначеного строку, а також до досягнення дитиною п'яти років, якщо:

- 1) усиновлювач є родичем дитини;
- 2) дитина страждає на хворобу, що внесена до спеціального переліку хвороб, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини. Що мають істотне значення. Надалі в статті мова буде йти про усиновлення дітей.

- 3) здійснюється усиновлення усіх рідних братів і сестер в одну сім'ю, якщо один з них досяг п'яти років і перебуває на обліку в центральному органі виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, не менш як один рік;
- 4) іноземці виявили бажання усиновити дитину, яка є братом або сестрою раніше усиновленої ними дитини.

Дитина може бути усиновлена іноземцем, якщо не виявилось громадянина України, який бажав би її усиновити або взяти на виховання до себе в сім'ю.

Переважне право на усиновлення дитини – громадянина України мають іноземці, які є:

- 1) родичами дитини;
- 2) громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги.

Для усиновлення дитини іноземцем потрібна згода центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей. Цей орган направляє у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, запит до Міністерства внутрішніх справ України щодо перевірки іноземців, що усиновлюють дитину, яка є громадянином України, на наявність або відсутність інформації компрометуючого характеру в правоохоронних органах інших держав та Генеральному секретаріаті Інтерполу. Усиновлення іноземцями провадиться за умови забезпечення дитині прав в обсязі не меншому, ніж це встановлено законами України. За усиновленою дитиною зберігається громадянство України до досягнення нею вісімнадцяти років.

У статті 284 регулюється усиновлення дитини, яка є іноземцем і проживає в Україні. Усиновлення дитини, яка є іноземцем і проживає в Україні, здійснюється громадянами України або іноземцями, які проживають в Україні, на загальних підставах.

У законодавстві встановлюється обмеження права іноземця на таємницю усиновлення дитини, яка є громадянином України. Усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, не є таємним, якщо у державі, у якій усиновлювач постійно проживає і, до якої має переїхати дитина, усиновлення не є таємним. Усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, і, якщо ця особа в Україні постійно не проживає, не є таємним.

Надзвичайно важливим є вирішення питання щодо нагляду за дотриманням прав дітей, які усиновлені іноземцями. Якщо діти усиновлені іноземцями і проживають за межами України, відповідна консульська установа, за дорученням Міністерства закордонних справ України, веде облік цих дітей і здійснює нагляд за дотриманням їхніх прав до досягнення ними вісімнадцяти років.

На міжнародно-правовому рівні щодо регулювання відносин у сфері усиновлення існує декілька міжнародних конвенцій. Перш за все, слід зупинитися на Європейській конвенції про усиновлення дітей (переглянутої) від 27 листопада 2008 року, яка була підготовлена на заміну існуючої Конвенції Ради Європи з питань усиновлення 1967 року, яка так і не набула поширення протягом більш як сорока років з часу її прийняття. Конвенція 2008 року запропонувала оновлені принципи усиновлення з метою забезпечення здійснення усиновлення з урахуванням найвищих інтересів дитини [6].

15 лютого 2011 року Верховна Рада України прийняла Закон України №3017-VI «Про ратифікацію Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої)». Яка була підписана від імені України Конвенція 28 квітня 2009 року. Крім України, підписали такі держави-члени Ради Європи, як Вірменія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Угорщина, Ісландія, Чорногорія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Сербія, Іспанія, Великобританія тощо. Для України Конвенція набрала чинності з 1 вересня 2011 року.

Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) не передбачає якогось уніфікованого порядку усиновлення дітей або співробітництва компетентних органів держав у сфері усиновлення, зокрема, міждержавного усиновлення. Натомість, вона містить певні стандарти стосовно матеріально-правового регулювання національного та міждержавного

усиновлення, у відповідність з якими мають бути приведені законодавства держав-учасниць у сфері усиновлення. Окремі положення Конвенції є обов'язковими для запровадження Державами-учасницями у своє законодавство, а певна частина з них носить рекомендаційний характер, прийняття яких віднесено до компетенції кожної окремої держави. Крім того, відповідно до статті 18 Конвенції, Держави-учасниці зберігають за собою право приймати положення, більш сприятливі для усиновленої дитини.

У статті 1 Конвенції обмежується сфера її застосування усиновлення дитини, яка на момент подання усиновлювачем заяви про усиновлення ще не досягла 18 років, та застосуванням лише до інституту усиновлення, внаслідок якого виникають права та обов'язки батьків і дітей. Крім того, положення Конвенції стосуються лише усиновлення, яке здійснюється за рішенням судового або повноважного адміністративного органу.

У Конвенції визначаються загальні вимоги до умов дійсності усиновлення, переліку осіб, які повинні надати згоду на усиновлення, вимоги до усиновлювачів, а також наслідки усиновлення. Ці положення Конвенції є обов'язковими, з огляду на їх важливе значення для встановлення таких правил усиновлення, яке б здійснювалося з дотриманням найвищих інтересів дитини.

У законодавствах Держав-учасниць має бути передбачена обов'язковість отримання згоди на усиновлення від таких осіб:

- а) матері й батька (у разі відсутності і батька, і матері, згода будь-якої особи чи установи, які вповноважені надати таку згоду замість них);
- б) дитини;
- в) другого з подружжя чи зареєстрованого партнера усиновлювача.

Держави-учасниці можуть розширити перелік таких осіб.

Конвенція не регулює питання щодо відкликання такої згоди. Це питання визначається Державами-учасницями.

Конвенція передбачає необхідність отримання згоди на усиновлення не тільки від матері, але й від батька дитини, незалежно від того, чи народжена дитина у шлюбі, чи поза шлюбом. Лише, якщо батько чи мати позбавлені батьківських прав стосовно дитини, або права давати згоду на усиновлення, закон може передбачати, що одержання їх згоди не є обов'язковим. Згода матері на усиновлення її дитини є дійсною, коли її надано у передбачений законом час після народження дитини, але не менше, ніж через 6 тижнів. У разі, якщо такий строк не встановлено, то у такий час, який, на думку компетентного органу, надає матері можливість достатньо відновитися після народження дитини.

Що стосується згоди дитини, то вона береться до уваги у разі, якщо дитина, відповідно до закону вважається такою, що має достатній рівень розуміння. Законодавством Держав-учасниць може бути передбачено, що дитина вважається такою, яка має достатній рівень розуміння, після досягнення певного визначеного віку, з урахуванням того, що згода завжди має бути отримана від дитини, яка досягла 14 років. Згода дитини може не вимагатися, коли дитина страждає від розладів, що перешкоджають висловленню нею згоди.

Конвенція регулює і питання згоди осіб, які перебувають у зареєстрованому партнерстві. Оскільки СК не передбачає такого інституту, Конвенцію ратифіковано Україною із застереженням, відповідно до якого Україна залишила за собою право не дозволяти усиновлювати дитину двом особам різної статі, які перебувають у зареєстрованому партнерстві.

Конвенція дозволяє Державам-учасницям поширити застосування положень щодо усиновлення на одностатеві пари, які одружені, перебувають у зареєстрованому партнерстві або разом проживають у постійних стосунках (це положення стосується лише тих держав, внутрішнє законодавство яких передбачає можливість укладення одностатевих шлюбів та усиновлення дітей таким подружжям).

Конвенція передбачає, що дитина може бути усиновлена лише за умови, якщо усиновлювач досягнув встановленого для цього мінімального віку (він визначений у межах від 18 до 30 років), а різниця у віці між усиновлювачем і дитиною становить принаймні 16 років. Виняток

допускається лише у випадках, коли усиновлювач є другим з подружжя або зареєстрованим партнером батька чи матері дитини або у силу певних обставин.

Конвенція також врегульовує актуальні питання, пов'язані з доступом до інформації та розкриттям даних про усиовлення, усиновлювачів, батьків дитини. Серед іншого, Конвенція передбачає, що усиовлення може бути таємним, процедура його здійснення закритою, а доступ до інформації, пов'язаної з усиовленням, обмеженим.

Водночас, Конвенція охороняє право дитини знати про своє походження, передбачене статтею 7 Конвенції ООН про права дитини. Усиновлена дитина повинна мати доступ до наявної у компетентних органах інформації стосовно свого походження. Водночас, зберігаючи баланс між правом дитини знати своє походження і правом батьків залишитися неназваними, Конвенція дозволяє дитині та усиновлювачам отримувати виписки з державних реєстрів, які засвідчують, наприклад, дату й місце народження усиновленої дитини, але не розкривають факт усиовлення чи особу батьків усиновленої дитини.

Актуальним залишається питання приєднання до Гаазької Конвенції про захист дітей та співробітництво у галузі міждержавного усиовлення від 29 травня 1993 року [7]. Цілями цієї Конвенції є: а) створити гарантії для того, щоб міждержавне усиовлення здійснювалось у найкращих інтересах дитини та при додержанні усіх її основних прав, визнаних у міжнародному праві; б) створити систему співробітництва між Договірними Державами для забезпечення дотримання таких гарантій та, таким чином, запобігти викраденню, продажу дітей або торгівлі ними; в) забезпечити визнання у Договірних Державах усиовлень, що були здійснені згідно з Конвенцією. Конвенція поширюється тільки на ті усиовлення, які створюють постійний зв'язок між батьками і дітьми. Конвенція встановлює вимоги щодо міждержавного усиовлення. Усиовлення у рамках цієї Конвенції має місце тільки у випадку, якщо компетентні органи влади Держави походження:

- а) встановили, що дитина може бути усиовлена;
- б) визначили після належного розгляду можливостей улаштування дитини у Державі походження, що міждержавне усиовлення відповідає найкращим інтересам дитини;
- в) переконались, що: 1) особи, установи і органи влади, згода яких необхідна для усиовлення, були належним чином проконсультовані та інформовані про наслідки їх згоди, зокрема щодо того, призведе чи не призведе усиовлення до припинення правового зв'язку між дитиною та сім'єю її походження; 2) такі особи, установи і органи влади дали свою згоду добровільно, у юридичній формі, що вимагається, та надали чи засвідчили її письмово; 3) згода не була дана за винагороду чи компенсацію будь-якого роду та не була взята назад; 4) де це потрібно, згода матері була дана тільки після народження дитини;
- г) упевнились з урахуванням віку та ступеня зрілості дитини, що: 1) з дитиною радились і її належним чином інформували про наслідки усиовлення та її згоди на усиовлення, якщо така потрібна; 2) брались до уваги бажання та думка дитини; 3) згода дитини на усиовлення, якщо така згода потрібна, була одержана добровільно, у належній юридичній формі, та була надана чи засвідчена письмово; 4) така згода не була дана за винагородження чи компенсацію будь-якого роду.

Усиовлення у рамках цієї Конвенції має місце тільки у випадку, якщо компетентні органи влади приймаючої Держави: а) визначили, що прийомні батьки, які передбачаються, мають право на усиовлення та підходять для цього; б) забезпечили, щоб прийомні батьки, які передбачаються, були необхідним чином проконсультовані; в) визначили, що дитині дозволяється або буде дозволено в'їхати до цієї Держави та постійно проживати у ній.

Як зазначалося, питання про приєднання України до цієї Конвенції протягом тривалого часу дискутується у Верховній Раді. На жаль, у вересні 2013 року Верховна Рада України не підтримала у першому читанні проект закону «Про приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиовлення». Приєднання до Конвенції може стати запорукою реального удосконалення законодавства України щодо міждержавного усиовлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оробець Л. Хто захистить уже всиновлених українців? [Електронний ресурс] / Леся Оробець // Кореспондент, 17.09.2013 року. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/celebrities/blog/orobetsorgua/a118831>.
2. Грабовська О.О. Особливості судочинства в справах про усиновлення (удочеріння) іноземними громадянами дітей, які проживають на території України: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.О. Грабовська; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 19 с.
3. Деркаченко Ю.В. Реалізація міжнародно-правових норм у сфері міждержавного усиновлення дітей: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Юлія Вікторівна Деркаченко; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2010. – 16 с.
4. Міжнародне приватне право: науково-практичний коментар Закону / за ред. доктора юридичних наук, проф. А.С. Довгєрта. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – 352 с.
5. Калакура В.Я. Колізійні норми сімейного права / В.Я. Калакура // Міжнародне приватне право: науково-практичний коментар Закону / за ред. доктора юридичних наук, проф. А.С. Довгєрта. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. – С. 238-279.
6. Європейській конвенції про усиновлення дітей (переглянутої) від 27 листопада 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a17.
7. Гаазька Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення від 29 травня 1993 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_365.